

В СЯНКАТА НА ГОРБАЧОВ

Ася Атанасова

IN THE SHADOW OF GORBACHEV

Asya Atanasova

Abstract: The rule of Yuri Andropov and Konstantin Chernenko almost always remains on the periphery of the Soviet Union's history. The two are some of the less known rulers of the communist state. Their names remain hidden behind those of Lenin, Stalin, Khrushchev, Brezhnev and Gorbachev. But this does not mean that their time was devoid of changes. As a result of it, the transition from Brezhnev's stagnation to Gorbachev's perestroika took place... Or at least it was not stopped.

Kew words: personality, democracy, totalitarianism, perestroika, revolution

DOI: <https://doi.org/10.46687/DPDF3875>

В историята често се води спор кое е водещо: личността или светът, който я заобикаля? Кое е съществено: „героят или средата“?

Петър Бицили има есе по този проблем – „Ролята на личността в историята“, в което пише, че едно общо тълкуване за тази роля не съществува. Тя е различна във всяка отделна жизнена област и добива свой особен смисъл в нея. Така например в сферата на културата личността е всичко, в политиката – „нещо“, а в сферата на икономиката – почти нищо (Bitsili 2019).

И още – на границата на XVII и XVIII в. Русия е „узряла“ за културния прелом; европеизацията на Русия и нейното появяване на попрището на европейската политика са станали за нея необходими – и ето, явява се Петър Велики. Тоест – историческият процес е необходим и той се развива тъй, както той в действителност се е развил (Bitsili 2019).

Това означава ли, че самата епоха е подготвила идването на Петър I? Или с действията си Петър I поставя началото на нещо коренно различно за Русия, което я променя завинаги? Ако не беше той, Русия щеше ли да тръгне по същия път на развитие?

Върху тези въпроси може много да се разсъждава. Но на тях най-точно ни отговаря самата история. Петър Велики е управлявал Русия и тя е такава, каквата е.

По същия начин може да се отговори и на други въпроси. Щеше ли да има перестройка без Горбачов? Само той ли е причината за започването в Съветския съюз на реформите, които водят не до либерализацията на режима, както са замислени, а до неговото разпадане? Самото време ли подготвя идването на Михаил Горбачов или обратното?

Ако дори и бегло погледнем световната история след Първата световна война до падането на Съветите и края на Студената война, безспорно ще забележим нещо характерно за този период – той е изпълнен с имената на исторически личности, които задават неговия ход.

За съжаление първите имена, които са емблематични за XX в., са на диктатори: Хитлер, Сталин, Мао, Пол Пот. Те налагат в страните си разрушителни

режими, убили милиони хора. XX век е векът на тоталитаризма. Но в същото време против тях и за победа на демокрацията се борят Удроу Уилсън, Франклин Д. Рузвелт, Вацлав Хавел, Лех Валенса, Джон Кенеди. Смятаме, че към тях можем и трябва да добавим името на Михаил Горбачов. Да, той е противоречива личност, неговата демокрация не е като на Уилсън, Рузвелт, но е нещо по-добро от режима в Съветите.

Днес, за съжаление, демокрацията не може да се похвали с толкова много имена на хора, борещи се за нея. Можем да кажем, че личностите и епохите са взаимно свързани, те се пораждаат една друга.

При модерните авторитарни режими, които умело имитират демократичен строй, скрити зад демократични термини, конституции, структури, стоят разпознаваеми личности, усърдно обгрижвани от официалната пропаганда.

За Михаил Горбачов често се казва, че е бяла лястовица в руската история, че от него тръгва перестройката. Но това не е така, той е част от цяло едно поколение, което иска, чака и подготвя реформите в Съветския съюз. Журналистът Александър Островски ги нарича „шестидесетници“. Терминът ни връща към 60-те години на XIX в. и към реформите на Александър II. Това е времето на „размразяването“ в Руската империя, на Александър Херцен и Николай Чернишевски. Време на много нови идеи, но и на лошото предчувствие за бъдещи катаклизми и революции. То се дължи на начина, по който се извършват реформите в империята, в края на краищата те отново обслужват интересите на държавата. Време на „революции отгоре“ – извършват се, за да запазят съществуващия строй, точно както и перестройката. За една революция е по-важно не кой я започва, а кой я завършва. В Русия революционният цикъл е завършен от болшевиките.

Шестидесетниците са участвали в Отечествената война, след което се вливат в комунистическата партия на Съветския съюз. Самата епоха, времето след смъртта на Сталин, също изиграва роля за тяхното оформяне като обособена група в съветското общество. Речта на Никита Хрущов, която удря върху култа към личността на Сталин, и Пражката пролет са двете събития, които дават надежда на шестидесетниците, че кървавият режим може да бъде реформиран. Те не искат да свалят системата, а да я либерализират, да предадат на социализма „човешко лице“.

Това са „хора на словото“, *размразяването* им дава „стимул да строят политическите си кариери, без да се налага да се превръщат в убийци или жертви“ (Ostrovski 2016: 28).

Пражката пролет с идеите си за реформиране на социализма се превръща в идеал за тях. Горбачов иска да започне в Русия през 1985 г. това, което точно тя спира с танкове си в Чехословакия през 1968 г. Нито на едното място се получава, нито на другото.

В едно интервю на Егор Яковлев – още един от шестидесетниците, редактор на „Московские новости“, с Александър Бовин казва, че „руският социализъм се оказва нереструируем. Щом започнаха да го реформират, той се разпадна“. А Бовин допълва в неповторимия си стил: „Веднъж ме питаха „дали може да има крокодил с човешко лице“ (Yakovlev 2004). Съветите повтарят съдбата на Руската империя – и двете са конструирани така, че да не могат да се реформират, а да се разпаднат, когато изчерпят силите си.

Бовин е този, който пише речите на Леонид Брежнев, той също вижда формирането на поколението, което иска реформи:

„Краят на 50-те и началото на 60-те години може да се опише като времето на Фрондата¹, време на натиск върху властите. Властта успява да отстои и дори за кратко затяга винтовете. Но първите, макар и плахи, издънки на перестройката поникнаха. Или, ако преминем на езика на физиката, започна да се натрупва критична маса, която само след четвърт век ще разбие най-мощния тоталитарен режим на XX век“ (Bovin 2017).

Шестидесетниците не са монолитен блок, въпреки че ги обединяват много неща, между тях има и различия. Тук става въпрос най-вече за тези, които се занимават с политика и участват в перестройката. От тях има много в литературата, интелигенцията, музиката, театъра, медиите. Част от тях след 1968 г. се вливат в редиците на дисидентите, други остават в партията и продължават борбата за реформи отвътре.

Историкът Александър Шубин ги нарича „либерални комунисти“. За него те оформят светогледа си от еkleктичното съчетание на комунистическите митове и либералните ценности за индивидуалната свобода. В началото не са привърженици на либералната идеология, а на демократичния социализъм. Но в хода на перестройката става ясно, че Ленин не е демократ, а НЕП – не е идеалният пазарен социализъм и че... западните магазини са пълни с продукти. Така много от тях ще повярват в либерализма и ще станат апологети на капиталистическите отношения (Shubin 2007: 16).

Горбачов е от шестидесетниците, които издигат в култ идеите и делото на Ленин. Цялата перестройка се основава на това. Вярва, че нещата са се объркали по времето на Сталин и ако системата бъде изчистена от кървавата баня, от застоя, то тя ще продължи обновена и пречистена. Затова шестидесетниците търсят твърда основа, върху която да стъпят, и това е Ленин. Те не са живели по неговото време, документите, които го разобличават, са дълбоко скрити и забравени. Това е време, обвито в много митове и идеологеми. Горбачов чудесно познава трудовете на Ленин и умело ги използва, за да узакони новите реалности в държавата. Насочва се към последните му работи, които подлагат на критика новите лица в партията. „Обръщането към Ленин в партията и в обществото изигра важна стимулираща роля в търсенето на обяснения и отговори на възникналите въпроси“ (Gorbachov 1988: 26).

Можем да кажем, че по време на перестройката, особено в нейното начало, М. Горбачов страда от когнитивен дисонанс. Новата действителност ясно показва, че системата трябва да бъде променена цялостно, но той продължава да я напаса към своите разбирания за социализъм.

Има и такива, които по времето на перестройката тръгват с вяра в либерализацията на социализма, но бързо разбират, че това е система, дискредитирана в самото начало, още от Ленин. Един от тях е Александър Яковлев – „идеологът“ на перестройката. За промяната в начина му на възприемане на

¹ Движение във Франция през XVII в., насочено срещу засилване на кралската власт.

комунизма в Русия му помага работата с документи за хора, репресирани от режима:

„И дойдох до дълбокото убеждение, че октомврийският преврат е контрареволуция, която слага началото на създаване на престъпно-терористична държава от фашистки тип... Вдъхновител и организатор на терора в Русия е Ленин, вечно подлежащ на съд за престъпления против човечеството“ (Yakovlev 2001).

Така през 1985 г. в Русия има достатъчно условия за промяна, за началото на нещо ново. Има цяло едно поколение от политици, писатели, журналисти, готови да реформират системата. Горбачов е част от тях, избран да застане начело на държавата.

За Николай Рижков перестройката не е започната от Горбачов, а от Юрий Андропов. Програмата е разработена още през 1983 г., но според него тя е трябвало да засегне само икономиката на страната, не и политиката (Rizhkov 2014). А и този път Русия нямаше да е първа в социалистическия експеримент, Китай вече е променил коренно икономиката си, запазвайки комунистическия строй. Но Горбачов мисли, че за Русия това не е добър вариант, тя е закъсняла за него. Китай тепърва ще развива индустриално общество, докато Русия трябва да се справя с проблеми, породени от това общество, тоест страда от постиндустриални усложнения.

Колкото и да е закостеняла системата в Съветите, опити за излизане от плановата икономика има още от края на 50-те години на ХХ век². Някои историци свързват началото на понятието „размразяване“ с името на Георги Маленков. Той е един от първите, които търсят начини за подобряването на икономическите показатели в рамките на наложения режим. Предложенията му са свързани със засилване на леката промишленост, повече свобода на предприятията, както и в селското стопанство. Една от грешките му е, че агитира за смекчаване на противопоставянето със САЩ по време на Студената война (Pihoya: 30-31).

През 1962 г. излиза статията на Евсей Либерман – „План, печалба, премия“. Смята се, че тя поставя основите на реформата от 1965 г. На Запад концепцията на реформата е известна като либерманизъм, докато в Русия тя се нарича Косигинска реформа. Либерман съветва да се оставят на заден план административните лостове на управление и те да бъдат заместени от икономически методи. Да се съживят стоково-паричните отношения, да се намали ролята на държавата и плановата икономика (Liberman 1962).

² Идеите за реформиране на икономическата система не тръгват от само себе си. Една от причините е кризата в селското стопанство от 1962-1963 г. Егор Гайдар казва, че тази криза е „предзададена от възприетия модел за социалистическа индустриализация“. От 1 юни 1962 г. цените на месото са вдигнати средно с 30%, на маслото с 25%. В Новочеркаск избухват безредици, армията отказва да стреля и се включва към стачката, а властта е принудена да извика подразделения от Вътрешни войски. Жертвите са стотици. Взема се решение доставките на зърно към източноевропейските страни да бъдат спрени. През 1963 г. Съветите купуват зърно от чужбина за 372, 2 тона злато, една трета от златния резерв на страната (Gaydar 2017: 150-156).

През 1962 г. Алексей Косигин застава начело на комисия, която има за задача да започне внедряването на тези промени, но свалянето на Хрущов отлага реформите. Те са възстановени през 1965 г. Прието е постановление „За подобряването на планирането и укрепването и икономическо стимулиране на индустриалното производство“. В него се предвижда внедряване в икономиката на достиженията на техниката и науката; даване на повече самостоятелност на предприятията; използване на част от печалбата за стимулиране на работниците; отделяне на средства за социално-културни мероприятия и подобряване на битовите условия на работниците и др.

Годините между 1966 и 1970 се оказват най-силните за СССР. Наречени са „Златната петилетка“ и носят на страната ръст в промишлеността с 51%, а националните доходи скачат с 42%. Въпреки очевидните подобрения този ръст не се запазва дълго, малко след края на петилетката цифрите отново тръгват надолу.

Трудно е да се даде точно обяснение защо реформите не продължават и бързо губят своето влияние върху икономиката на страната. Причините са комплексни. Една от най-големите спънки е наличието на много повече консерватори в системата, отколкото новатори. Така е и по времето на НЕП. Самият Косигин е подложен на неспирна критика, че „предава социализма“, „заиграва се със Запада“ и др. под. Този подход е един от най-често използваните в Русия: когато се иска нещо да не сработи в страната, се казва, че то идва от Запад.

Освен „чуждите идеи“, които прокарва с реформите си, Косигин не е съгласен с огромните разходи за военна техника, както и с военната намеса на Русия в Прага през 1968 г., а по-късно и в Афганистан. С този начин на мислене е невъзможно да не си навлечеш неприятности в партия от типа на КПСС, където различното мислене е, меко казано, недопустимо. Прави впечатление, че хората, които искат икономически реформи, не желаят страната да отделя толкова средства за военна техника, както и да се намесва силово във вътрешната политика на други държави.

Реформите в Съветите спират и заради събитията в Чехословакия. Ако комунистите допуснат идеите на „демократичния социализъм“ да вземат връх, това ще означава край на системата и съответно на властта им, а оттам и на привилегиите им. Бруталното потъпкване на желанието за промяна в Чехословакия заздравява режима в СССР. В създалата се ситуация няма как икономическите реформи да продължат. Въпреки това точно тези идеи след години ще поставят началото на перестройката.

Друга причина за спирането на реформите е, че все още Съветите могат да си позволят да поддържат очевидната за всички неефективност на плановата икономика. Ако от нея не идват достатъчно средства в хазната, то те се допълват от продажбата на природни богатства, най-вече нефт. Петролната криза от 1973 г. се отразява благоприятно на Русия, която увеличава продажбата на нефт, особено за Европа.

И все пак най-съществената причина за спирането на Косигинската реформа е всеобхватната власт на комунистическата партия и идеология, която е успяла да проникне навсякъде. В тази среда, където идеологията властва над икономиката и тя най-често се стимулира с административни методи, подобни реформи са обречени на провал. Те напълно противоречат на съществуващата система и съпътстващите я институции.

Прави впечатление пълното отсъствие на мнението на народа. Дали ще продължи, или спре реформата, зависи единствено от управляващите, затова и тя се прекратява толкова лесно. Няма бунтове, неподчинение, нищо. Комунистическата партия е постигнала целта си за пълното политическо приспиване на масите.

Реформата има едно много осезаемо последствие в бъдеще – тя възражда стоково-паричните отношения и дава мощен импулс на собственичката ориентация на номенклатурата, която, усетила опияняващата миризма на собствеността, здраво свързва с нея съдбата си (Гроуанов 1999: 25). И действително номенклатурата е тази, която най-много се възползва от така направената приватизация. „Червените директори“ бързо се ориентират и от бивши комунисти стават успешни частни собственици.

Безспорно двама от управляващите Съветите, които остават в сянката на Горбачов, са Юрий Андропов и Константин Черненко. Една от основните причини е, че и двамата са много възрастни, когато заемат поста на генерален секретар на ЦК на КПСС. Андропов е на 67 г., Черненко на 72 г. Общо управляват приблизително три години. Това време е известно като „междущарстие“, „преход“, „геронтокрация“. Често в учебната литература тяхното управление е само споменато като години и имена, няма нищо за реформите им, външната им политика – все едно нищо не се е случило в този период. И в същото време Рой Медведев дава интересна статистика в своята книга за Андропов – между 1998-2002 г. той е водачът на Русия от Николай II до Елцин, който получава най-положителната оценка от хората (Medvedev 2012: 4).

Годините на тяхното управление – 1982-1985 г., не са никак лесни за страната нито във външен, нито във вътрешен план. След нахлуването в Афганистан отношенията със САЩ продължават да бъдат обтегнати. Роналд Рейгън нарича Съветския съюз „империя на злото“. През 1983 г. над о. Сахалин руснаците свалят пътнически самолет на корейските авиолинии Боинг 747-230 В, всичките 269 пътници умират. В Полша все повече набира сила „Солидарност“. Китай се отказва от социалистическия тип икономика, което рефлектира и върху управлението в Русия. Кризата в страната става системна: ако до този момент пробойните от плановата икономика се запълват от държавните дотации и парите от нефт, то към средата на 80-те години тези прийоми вече не дават търсените резултати.

Андропов и Черненко се оказват в изключително сложна ситуация по време на управлението си. И двамата разбират, че са необходими промени, които да изкарат страната от задълбочаващата се икономическа криза. Въпросът е доколко са склонни да ги реализират.

Ясно е, че реформите отново ще са от типа революция отгоре, характерни за Съветския съюз и водещи началото си от Руската империя. Този тип реформи са винаги принудителни – загуба във война, социални катаклизми, страх от революция отдолу. Властта управлява направените промени, като целта е запазването на режима. Негативите от този тип реформи са изоставане на държавата в нейното развитие и политическа апатия от страна на народа. Реформите и на Андропов, и на Черненко са точно от този тип. Те не са от поколението на Горбачов, от шестидесетниците. Но и не можем да кажем, че

управлението им е някакъв период на *преход*, по-скоро те подготвят идването на Горбачов, а с него и на перестройката.

Много от изследователите на Юрий Андропов го определят като аскет, вгълбен в работата си, доста по-интелигентен от своите предходници. Някои го наричат дори либерал, затова и при встъпването му в длъжността на генерален секретар очакванията към него не са малки.

Интересните моменти в издигането му в партията са работата му като посланик в Унгария от 1954 г. до 1957 г., където изиграва немалка роля при влизането на съветските войски в страната през 1956 г. Както и дългото му управление на КГБ от 1967 до 1982 г. Известен е с борбата срещу идеологическите опоненти на Съветите. Честа практика е тези опоненти да бъдат гонени от страната или вкарвани в психиатрични клиники. Поддържа влизането на съветски танкове през 1968 г. в Чехословакия. През 1974 г., провокиран от засилване на терористичните актове извън и в страната, създава подразделение към КГБ („Алфа“) за борба с тероризма. Въпреки това, когато има цялата власт в ръцете си, Андропов не засилва репресивните мерки. Той се оказва в капан, заложен му от Хрущов през 1961 г., без последният да е искал това, казвайки, че след двадесет години хората в Съветския съюз ще живеят в комунизъм. Но през 1981 г. няма рог на изобилието за всички, а икономическа криза и празни магазини. Затова и вече не се слагат точни срокове, а благоденствието се отлага за абстрактното *светло бъдеще*. Появява се шегата „Обещаха ни комунизъм, дадоха Олимпиада“. Но дори и Олимпиадата не е както трябва, много държави я бойкотират заради влизането на Съветите в Афганистан.

През 1983 г. Андропов заявява, че „все още не познаваме обществото, в което живеем и работим, не са разкрити напълно присъщите му закони, особено икономическите“. И затова често се действа ирационално по принципа проба – грешка. Генералният секретар има съмнения относно това колко близко е Русия до комунизма, тя се намира в етап, който е предкомунистически, но докога ще продължи той – „само опитът и животът ще покаже“ (Komunist 1983).

Ако Хрущов слага край на масовите чистки и убийства, на терора в страната, то Андропов удря по идеологията, поражда съмнението, че нещата не се случват така, както казва партията. В речта си той дори допуска, че Съветите могат да се поучат от опита на други, знаейки, че дотогава именно те са пътеводен фар на всички социалистически държави.

Андропов започва чистка и то на най-високо ниво, няколко министри са сменени. Повечето са обвинени в корупция и несправяне със служебните си задължения. Много от близките на Брежнев в управлението са заменени с нови лица. Това е от изключителна важност за кадровата политика в КПСС. Застоят при Брежнев засяга и администрацията, буквално някой трябва да умре, за да бъде заменен. Това води до спиране в желанието на младите да се издигнат, до обезсмислянето на развитието им в професионален план, а оттук и до много злоупотреби, корупция и др. Още с идването си на власт Андропов засилва и по-точно възражда командно-административните функции на управление. За него най-важна става дисциплината. Няма какво друго да се очаква от партийни функционери на неговата възраст, той е част от системата, така е научен.

Минус за икономиката е, че отново се тръгва по отгъкания път тя да се възроди не чрез икономически прийоми, а чрез административни.

Колкото и да е различен новият генерален секретар от предходните, той си остава предан на комунистическите завети. Новаторството му е в тези звена, от които не зависи кой знае колко здравината на системата. Само приемането на два закона от него ясно показват тези му намерения. През 1982 г. е приет закон „За държавните граници на СССР“. Той трябва да пази съветските граждани от всичко, което влиза в страната и противоречи на партийната дисциплина: „ръкописи, документи, видео и звукозаписи, фотофилмови материали, други печатни или изобразителни продукти съдържащи информация, която може да навреди на икономическия или политическия живот на страната, интересите на сигурността, обществения ред, здравето и морала на населението“ (Закон 1982). Освен това в закона се казва, че в опазването на границите „активно участват и съветските граждани“, като се създават „доброволни народни дружини“, а задължение на държавните органи е да „възпитат висока бдителност“ у тях. Това е един от начините за мобилизация на народа.

Другият е допълнение към закона от 1958 г. „За наказателната отговорност за държавни престъпления“. Всеки гражданин, който извършва действия с парични средства или с други материални ценности, получени от чужди организации, е заплашен със затвор. Това е начин за справяне с множеството организации и частни лица, които пращат различни помощи на политическите затворници и техните семейства в страната. Представителите на тези организации за заплашени със затвор.

На пленум на ЦК на КПСС през ноември месец 1982 г. се взема решение за подобряване на трудовата и производствената дисциплина (Pravda 1982). Стига се дотам, че служители на КГБ следят за стриктното изпълнение на закона, работниците се проверяват дали ходят на кино, магазин, баня в работното си време.

Новите мерки не подминават и горните етажи на властта. В знаково се превръща т.нар. „Памуково дело“ в Узбекистан, в което стотици са подведени под отговорност за различни престъпления по служба. Първият секретар на ЦК на КПУ Шараф Рашидов се самоубива (официалната версия е, че умира от сърдечна недостатъчност)³.

Същата година е уволнен министърът на вътрешните работи Шчолоков. Горбачов си спомня, че това предизвиква „шок“ в обществото, а Андропов му

³ „Памуковото дело“ разкрива ясно начина на функциониране на икономиката, политиката и цялата система в СССР. Повдига и още един болезнен въпрос – опазването на природната среда или по-точно пълното игнориране на този проблем. За да се превърне Узбекистан в „памуковата житница“ на СССР и да се изпълнят петилетните планове за добив на памук, се използват много пестициди и химикали без никакъв контрол. Това води до една от най-големите екологични катастрофи – изчезването на Аралско море и появата на негово място на пустинята Аралкум между Узбекистан и Казахстан. Егор Гайдар пише, че: „Реалност в съветската икономика са острите екологични проблеми“. В СССР дълги години се използва ДДТ (дихлордифинил-трихлорметилметан), който още през 70-те г. е забранен в развитите страни. Милиони хора ядат отровени храни, което трайно се отразява на здравето и демографската ситуация в страната с години напред. Но за всичко това се разбира много късно (Gaydar 2017: 131).

казва, че „системата на МВР е корумпирана и има признаци на срастване с мафиотски структури“ (Gorbachov 2013: 254).

В затвора попада, макар и по-късно, ген. Юрий Чурбанов – това, че е зет на Брежнев не го спасява. Внедрява се понятието „идеологическа дисциплина“: всеки, който пише и издава, трябва да си наложи „самоцензура“, а теми като „репресиите и оценката на управлението на Сталин“ изчезват от пресата. Въпреки това паралелно започва и излизането на информация от партийния живот, която до този момент е била строго секретна. По този начин обществеността научава за мащабните операции за борба с корупцията. Разбира се, подаваната гласност е прецизирана и контролирана.

Проблемът е, че отново се тръгва по пътя икономически въпроси да се решават с административни средства. Въпреки това продължава желанието за промени в икономиката на страната, за първи път се създава Икономически отдел, като негов първи ръководител е Николай Рижков. Михаил Горбачов пише, че идеята за подобен отдел е негова и я споделя още при Брежнев, но тогава не се получава. По това време се е мислело, че когато искаш промени, то ги искаш за лични облаги... „така не може да се свърши никаква работа“. Горбачов си спомня, че заедно с Рижков са поискали от Андропов да им даде достъп до бюджета, отговорът е – „Виж какво им се приискало! До бюджета няма да ви допусна...“. Бюджетът винаги се е пазил строго и постоянно се е дотирал от спестяванията на гражданите и увеличаването на вътрешния дълг. Но „главната тайна я знаех – нашият бюджет е „пробит“ (Gorbachov 2013: 249-250; 260).

Един от важните документи, приети по времето на Андропов, е от 4 юли 1983 г.: „Относно допълнителни мерки за разширяване на правата на индустриалните сдружения (предприятия) в планирането и икономическата дейност и за засилване на тяхната отговорност за резултатите от работата“. С него се поставя началото на „широкомащабния експеримент“ в икономиката на страната. Но промяната не е радикална, тя не води до съществени изменения, не променя същността на съветската икономика. Не се осъществява реална преориентация на икономическите механизми към икономически методи на работа.

Въпреки това се слага началото на разработването на нова концепция за развитието на икономиката. Тази концепция е възприета и от Черненко, и от Горбачов.

Юрий Андропов така и не успява да стабилизира икономиката на страната. Но е важно да кажем, че той не само вижда проблемите, но се опитва и да ги реши, макар и по комунистически начин. Методите не са правилни, но проблемите са казани и посочени, може би това е най-същественото нещо, което прави. Както Хрущов облича в думи ужасите, извършени от Сталин, и развенчава мита за него. В своите спомени Борис Елцин пише, че се е страхувал не толкова от самия акт на неговото евентуално отстраняване от властта, а от самата дума „свалиха го“. Цялата тоталитарна система се държи на репресиите и лъжите, т.е. на думите, на словото. И когато репресиите свършат, а лъжите се облекат в думи, кажат се, системата пада.

Последният доклад на Андропов е прочетен от Горбачов на пленума от 1983 г. В него отново се говори за необходимостта от промени в икономиката

(Pravda 1983). Както отбелязва Горбачов, Андропов не би поел по-радикални промени, но е дал на хората надежда.

Юрий Андропов умира на 9 февруари 1984 г. На негово място е избран Константин Черненко, който остава на този пост до смъртта си на 10 март 1985 г.

Новият генерален секретар на партията е близък с Брежнев, затова и много от хората, които искат промяна, се страхуват да не се върне старото време. След смъртта на Брежнев той е очаквал да заеме неговото място, което го прави доста раздражителен, виждайки как Андропов го изпреварва. Въпреки това, а и защото вече е доста болен, предлага заседанията на партията да се водят от Горбачов. Но най-показателно за невъзможността да се върне „епохата Брежнев“ е продължаването на реформите, започнати от Андропов.

Ако за Андропов се отделя малко място в историята на Русия, то за Константин Черненко се говори и пише още по-малко. Една от основните причини за това е напредналата му възраст, както и здравословното му състояние⁴.

Станислав Пасенко прави проучване как е отразено управлението му в учебниците по история. Първото, което се забелязва, е, че често дори липсва информация. В други е споменат само като име и време, в което е управлявал, или с едно-две изречения е написано колко е бил болен, че връща брежневската епоха, спира реформите, връща Вячеслав Молотов в партията. За Пасенко това е крайно грешен подход за изучаването на малкото време, в което управлява Черненко, че на преден план се изкарват факти, които нямат нищо общо с важните промени и идеи, които иска да прокара генералният секретар на КПСС. Според него „точно в този период се определя по-нататъшната съдба на Русия“. Черненко е този, който вкарва в политическия оборот термина „перестройка“ и „ускорение“ и то точно за икономиката (Pasenko 2014).

Може би е прав от гледна точка на това, че тогава се е направил изборът дали да продължат реформите, или не. Черненко не спира реформите, не прави нищо против заемането на поста му от Горбачов, продължава обновлението на кадрите. Но и едва ли е можел да направи нещо подобно, процесите вече са тръгнали, Съветите трябва да се променят, ако искат да се запазят. Въпросът е в каква насока ще бъдат реформите, дали в икономиката, дали в идеологията, дали и в двете? И дали ще е възможно те да са само козметични, както се е правило винаги, от типа „революция отгоре“.

През 1984 г. е проведена образователна реформа (подготвяна при Андропов): работи се за повишаване квалификацията на учителите, увеличават се заплатите им. Желанието на генералния секретар е да се обвърже теорията с трудова практика (Postanovlenie 1984). Тази идея има за цел да попълни големия брой незаети работни места в страната, което се оказва един от многото проблеми в икономиката. Друга характерна черта на новата образователна реформа е военно-патриотичното образование в училищата (Utkin 1984: 28). Тя изцяло почива на тезата на Ленин за непрекъснатата опасност, която застрашава Съветите

⁴ Константин Устинович не само, че е бил доста възрастен, когато заема поста на генерален секретар, но и през 1983 г. се натравя с риба. Повечето време от управлението си прекарва в Централна клинична болница, където се провеждат и голяма част от заседанията на КПСС.

отвън, докато съществува световният империализъм. Така съветското общество постоянно се държи мобилизирано, наличието на външен враг става отличителна черта на тоталитарните режими. По времето на Хрушчов и Брежнев споменът за победата над нацизма е още жив и мобилизацията се поддържа по-лесно. Но с течение на времето тази задача става все по-трудна и изисква все повече усилия.

На юнския пленум на КПСС през 1983 г. се казва, че срещу Съветския съюз се води „психологическа война с невиджан мащаб и ярост“. Обект на тази западна атака са най-вече младежите, затова и към тях трябва да е насочено патриотично-военното образование. Те не са преминали през тежки изпитания и затова лесно се манипулират, като „Западът се стреми да ги обезоръжи идейно“. Министърът на отбраната Дмитрий Устинов също апелира „военната подготовка да започне още в средните училища“.

Направен е опит да се засили ролята на профсъюзите. По време на управлението на Черненко е разстрелян директорът на най-известния в Русия магазин „Елиссеевския“ – Юрий Соколов. Причината е корупция, а делото е започнато още при Андропов.

Още при Брежнев се говори колко е важен научно-техническият прогрес и вкарването му в услуга на икономиката. Но първият подобен пленум се подготвя при Черненко. „Крайно необходимо е да осигурим бързо и непрекъснато обновяване на всички отрасли на народното стопанство на основата на съвременните постижения на науката и техниката. Това е една от основните ни задачи. Без това прогресът на обществото ни е просто немислим“ (Chernenko 1984: 10).

Горбачов го нарича „многострадалния“ план и си мисли колко много време е загубено. Но дори и тогава не е проведен такъв пленум. През юни 1985 г. се провежда заседание на ЦК на КПСС по ускоряване на научно-техническият прогрес. Докладът на Горбачов е озаглавен „Основен въпрос на икономическата политика на партията“ (Gorbachov 2013: 292).

По време на декемврийския пленум от 1983 г. се взема решение за „комплексно усъвършенстване управлението на икономиката“. Създадена е комисия начело с Николай Тихонов, но реално тя се движи от Рижков, като в нея влиза и Горбачов.

Един от най-важните закони, които се подготвя по времето на Черненко, е този за „За по-нататъшното развитие на формите на индивидуалната и колективната дейност на гражданите в сферата на производството на стоки за народно потребление...“. На тези, които се занимават с индивидуална трудова работа, предприятията имат право да продават материали, старо оборудване, инструменти и др. Също имат право и на кредит (Pihoya 2019: 9). Както отбелязва Рудолф Пихоя, това е „постепенно ревизиране нормите на Конституцията“.

Комисията разработва и „Концепция за усъвършенстване на икономическия механизъм на предприятията“. Освен за индивидуалната трудова работа, в нея става въпрос и за либерализация на цените, на външната политика на предприятията, отказ от планова икономика и ред други икономически реформи, които са далеч от разбирането за социалистическата икономика на страната. В групата, която разработва програмата – повече от 120 листа, участва и Чубайс. Идеята е реформите да доведат до плавно преминаване от социалистическа към пазарна икономика (Gaydar 1996: 36-37).

Все повече се говори, че Съветите тръгват по пътя на Китай и започналите реформи от Дън Сяопин за заместването на социалистическата планова икономика със социалистическа пазарна икономика. Пазарният социализъм не е непознат на съветските икономисти. За примери се посочват Югославия и Унгария с нейния „гулаш социализъм“. Разбира се, тази икономика има както своите плюсове, така и своите минуси, но икономиката на СССР от 80-те години нататък и преди това има само своите минуси.

Според Гайдар през 80-те години Русия е закъсняла за реформи от типа в Китай, въпреки че ги намира за добър образец за подражание. „Икономиката е склерозирала твърде много и няма да минат така гладко“. За икономиста Унгария е интересен пример, но не вярва, че елитът на държавата има сили да извърши подобни реформи, той не е толкова гъвкав, неговата консервативност може да отвори вратата към икономическа катастрофа, пълномощабна антикомунистическа революция в наблъсканата с ядрено оръжие империя (Gaydar 1996: 34).

При Константин Черненко започва затоплянето на отношенията с Китай – линия, продължена от Горбачов. През февруари 1984 г. е подписано съглашение между двете страни за сътрудничество в икономиката и техническите разработки. Същата година за първи път кралят на Испания Хуан Карлос I посещава Съветите, същото прави и френският президент Франсоа Митеран.

Генералният секретар не успява да подобри отношенията със САЩ, които остават доста обтегнати. Показателно за това е бойкотът от страна на Съветите на Олимпийските игри в Лос Анджелис през 1984 г. В същото време се провеждат алтернативни игри с държавите от Източния блок „Дружба 1984“.

И нещо, което е задължително да се отбележи като събитие – по времето на Черненко излиза филмът на грузинския режисьор Тенгиз Абуладзе „Покаяние“ (1984 г.). Подобен филм е невъзможно нито да се снима, нито да се пусне по екраните в по-ранен етап от съществуването на СССР. „Покаяние“ е знак, че в страната започват и са започнали коренни промени не само в политиката, но и в самите хора и в отношението им към комунистическия режим. Лентата през тези години е невъзможно да види бял свят без подкрепата на значим политик, в случая това е Едуард Шеварднадзе. Въпреки това филмът е прожектиран само няколко пъти, след което е спрял и пуснат по-късно, но отново е изтеглен от кината заради Чернобил. Друг политик, който иска да види филма на екран, е Александър Яковлев – „Той направо биеше с чук по системата от лъжи, лицемерие и насилие“ (Yakovlev 2001).

Константин Устинович умира на 10 март 1985 г. Определено може да се твърди, че заедно с Андропов успяват да поставят основите на перестройката. В каква посока ще продължи да се разгръща тя, зависи от новия генерален секретар Михаил Горбачов. Програмата е разработена и насоките са дадени още преди 1985 г., като промените е трябвало да се усетят най-вече в икономиката, но те бързо обхващат и политиката, а оттам и цялата система.

Трябва да се каже, че реформите се извършват отново не за просперитета на хората и вдигане на жизнения им стандарт, а за заздравяване на държавата. Те отново са принудителни, СССР изостава видимо от западните държави. Радикални реформи липсват във всяка една сфера – и в икономиката, и в идеологията, и във външната политика. В същото време Андропов и Черненко слагат край на епохата

на застой и подготвят идването на Горбачов. Андропов е този, който го вкарва в голямата политика, Черненко е този, който го предлага за генерален секретар.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bovin 2017: Bovin, A. XX vek kak zhizny. Vospominaniya. Tsentropoligraf <https://royallib.com/read/bovin_aleksandr/xx_vek_kak_gizn_vospominaniya.html#0 (status 15.05.2023)> [Бовин, Ал. XX век как жизнь. Воспоминания. Центрополиграф].
- Chernenko 1984: Chernenko, K. Narod i partiya yediny. Moskva: Politizdat [Черненко, К. Народ и партия едины. Москва: Политиздат].
- Froyanov 1999: Froyanov, I. Pogruzheniye v bezdnu: (Rossiya na ishode XX veka). Sankt Peterburg: Izdatelystvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [Фроянов, И. Погружение в бездну: (Россия на исходе XX века). Санкт Петербург: Издательство Санкт-Петербургского Университета].
- Gaydar 1996: Gaydar, E. Dni porazheniy i pobed. Moskva: Vagrius [Гайдар, Е. Дни поражений и побед. Москва: Вагриус].
- Gaydar 2017: Gaydar, E. Gibelta na edna imperiya. Sofia: Riva [Гайдар, Е. Гибелта на една империя. София: Рива].
- Gorbachov 1988: Gorbachov, M. Preustroystvoto i novoto mislene. Sofia: Bukvite [Горбачов, М. Преустройство и новое мислене. София: Буквите].
- Gorbachov 2013: Gorbachov, M. Nasame sas sebe si. Sofia: Trud [Горбачов, М. Насаме със себе си. София: Труд].
- Komunist 1983: Komunist, 1983, № 3 [Комунист 1983, № 3].
- Liberman 1962: Liberman, E. Plan, pribyli, premiya. // Pravda, 9 septemvri 1962. [Либерман, Е. План, прибыли, премия. // Правда, 9 септември 1962].
- Medvedev 2012: Medvedev, P. Andropov. Moskva: Molodaya gvardiya (Медведев, Р. Андропов. Москва: Молодая гвардия].
- Ostrovski 2016: Ostrovski, A. Rusiya ot Gorbachov do Putin. Sofia: Milenium [Островски, А. Русия от Горбачов до Путин. София: Милениум].
- Pasenko 2014: Pasenko, S. Problema otrazheniye v uchebnikakh istorii Rossii perioda nakhazhdeniye u vlasti K. U. Chernenko <<http://suzhdenia.ruspole.info/node/5357> (status 17.05.2023)> [Пасенко, С. Проблема отражение в учебниках истории России периода нахождения у власти К. У. Черненко].
- Pihoya 2019: Pihoya, R. O periodizatsii sistemnogo krizisa Sovetskogo Soyuza. // Rossiyskaya istoriya, № 2 [Пихоя, Р. О периодизации системного кризиса Советского Союза. // Российская история, № 2].
- Postanovlenie 1984: Postanovlenie ot 12 aprelya 1984 g. N 314. Ob uluchshenii trudovogo vospitaniya, obucheniya, professionalnoy orientatsii shkolnikov i organizatsii ih obshtestvenno poleznogo, proizvoditelnogo truda <https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_12027.htm (status 12.09.2023)> [Постановление от 12 апреля 1984 г. N 314. Об улучшении трудового воспитания, обучения, профессиональной ориентации школьников и организации их общественно полезного, производительного труда].
- Pravda 1982: Pravda, 8 yanvarya 1982 [Правда, 8 января, 1982].
- Pravda 1983: Pravda, 28 avgust 1983 [Правда, 28 август, 1983].
- Rizhkov 2014: Rizhkov, N. Yego ne strana interesovala, a to, kak on vygledat na yeye fone <<https://iz.ru/news/575877> (status 17.05.2023)> [Рижков, Н. Его не страна интересовала, а то, как он выглядит на ее фоне].
- Shubin 2007: Shubin, A. Paradoksy perestroyki. Moskva: Veche [Шубин, А. Парадоксы перестройки. Москва: Вече].
- Utkin 1984: Utkin, B. Vospitatelnaya roly Sovetskih vooruzhennyh sil v usloviyah razvitogo sotsializma // Voprosy filosofii, № 1 [Уткин, Б. Воспитательная роль Советских вооруженных сил в условиях развитого социализма. // Вопросы философии, № 1].

Ася Атанасова. В сянката на Горбачов

- Yakovlev 2001: Yakovlev, A. Omut pamуati. Moskva: Vagrius
<https://royallib.com/book/yakovlev_aleksandr/omut_pamуati.html
(status 22.05.2023)> [Яковлев, А. Омут памяти. Москва: Вагриус].
- Yakovlev 2004: Yakovlev, E. Radio svoboda <[https:// www.svoboda.org/a/24198126.html](https://www.svoboda.org/a/24198126.html)
(status 10.06. 2023)> [Яковлев, Е. Радио свобода].
- Zakon 1982:** Zakon о gosudarstvennoy granitse SSSR <https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_11345.htm (status 28.10.2023)> [Закон о государственной границе СССР].